

VAKHIT ÉS KÖZÖNY. ALAPVETŐ EMBERI KONFLIKTUSOK AZ ÁRULÓ TÖRTÉNELMI-POLITIKAI SÍKJÁN

FEKETE SÁNDOR

Mesél a történelem

Nem kell feltétlenül történésznek lennünk ahhoz, hogy megértsük Sánta Ferenc művének mondanivalóját. *Az áruló*ban megjelenő figurák kétségkívül a huszita vallásháborúk ellenérdekű hősei, vagy legalábbis sötét korszakának elszenvedői. Az író e régmúlt időkből idetévedt figurák szájába adja az individuum örök dilemmáját: alakítani a történelmet, vagy szabad folyást hagyni neki?

Sánta művében a főhős, egy 20. századi figura, egy író vendégül lát négy árnyalakot a távoli múltból. Sánta megtehetette volna, hogy a magyar történelem viharverte századaiból választ magának szereplőket, s persze történetet, ő azonban egy másik, régióbeli ország konfliktusokkal terhelt korszakának figuráit elevenítette meg. Ezek a figurák azonban mégsem köthetők csak és kizárólag a cseh huszita mozgalom vérgőzös századához, a szereplők elvakult évődéseit olvasva időtálló konfliktusokkal találkozhatunk. Valamiképpen saját korunkra, sőt önnön életünkre ismerhetünk.

Sánta szereplői alapvető erkölcsi és egzisztenciális kérdésekre keresik a választ. De nem találják. Nem találják, mert talán nincsenek is örök igazságok. Mert a sok-sok egymással össze nem férő eszme, érték, érdek egymás mellett él, s létjogosultsága egyiknek sem vonható kétségbe. A négy vendég tipikus példáját adja a mai kor emberének is. Engesztelhetetlenség. Ez jellemzi a két szemben álló felet. Örök ellenségek, akik a pokolra kívánják egymást. „Élj csak a mának!” – egy másfajta életérzés jellemzi a másik két szereplőt, akik valahogyan nem akarnak tudomást venni arról, hogy körülöttük lángokban áll az egész világ. Vakhit és közöny. E törésvonal állítja szembe egymással az első két embert, a két ideológust a másik csoporttal, a „mában élők” csoportjával. S ezt a törésvonalat metszi egy másik a hatalom szemszögéből: a fenn és a lenn ellentéte, a hatalom (és kiszolgálói) az egyik oldalon, s a hatalom elszenvedői a másikon. Farkastörvények uralják ezt a világot, amióta csak létezik. Sánta Ferenc ezeket a farkastörvényeket tárja elénk szereplői szájába adva. E tanulmányban az öt figura, az író s négy vendégének karakterét igyekszem megfesteni, miközben az általuk feltett kérdésekre próbálok választ találni.

Kik ezek a fantomok? Négy eltérő magatartástípus, négy különböző viselkedésmodell képviselői. Sánta egyik vallomásában így jellemezte őket: „Én négy magatartásformát igyekeztem megfogalmazni egy mozgalmas történelmi időszakban, nevezetesen a huszita háborúk idején. Kérdés, hogy az általam öröknek ítélt magatartások közül melyik a leghelyesebb, vagy így is mondhatjuk, a legkevésbé

rossz? Az egyik a bölcsnek tetsző, kiművelt, látszólag ártalmatlan cinizmus, amelyet nem a divat szült, amely, mielőtt ilyené vált volna, végiggondolta az életet és a világot. Afféle epikureista, sztoikus ízekkel fűszerezett, vonzó, megszenvedett cinizmus ez. A másik az örök elkötelezettség a fegyverhez, az erőszakhoz. A megújulni kész, újrakezdés magatartása ez, amit egyszerűen így fogalmazhatnánk: nem nyugszunk, amíg rendbe nem szedjük a dolgainkat. A harmadik magatartást Zsitomir, a császári képviseli. Konzervatív figura. Ignotus idézte az egykori Világban Széchenyi következő mondását: »Minden felkelésnek az ellenszere a reform.« Nos, ennek a zsitomiri logikának vannak rokonszenves vonásai, de regényemben erős kritikát is kap, hisz a népet a reformokból kizárja, és valahol itt a tévedése. Arról nem is szólva, hogy a legjellegzetesebb példa, Anglia – egyúttal ellenpélda is. Mert igaz, hogy a reformer angoloknak háromszázhusz éve nincs forradalmi megrázkódtatásuk, de igaz az is, hogy ezt a nyugalmat egy forradalom gyümölcseként élvezik, ehhez Károlyt le kellett fejezniük. Végül a negyedik magatartás a regény Parasztjáé. Ez a legegyszerűbb. Persze nem azon van a hangsúly, hogy paraszt; a kor diktálja, hogy pesszimistán belenyugszik a sorsába, hordozza a megkövesedett tragikus hitét, hogy semmi nem fog változni soha, ezért egyet tehet csak: hagyja, hogy elzúgjanak fölötte a történelem különböző harcai, ő közben menti, ami menthető.”¹

Kinek kezében mindig ott a kard

Václáv Jásek elsőként érkezett. A kezdetben a császári csapatokat, majd a huszitákat erősítő hadvezér igazi, régi vágású lovag, az eszméért elszántan harcoló férfi. A vakhit első számú képviselője. Kegyelmet nem ismerő, forrófejű katona, akinek lételeme a harc, az igazságért történő fegyveres kiállítás. Mélyen megveti ellenfeleit, gyökerelesen forgatná fel a fennálló társadalmi rendet, amelyet a jobb korba vetett hittel igyekeznek a maga erejével a pokolba taszítani. Számára nincs arany középút, nincs köztes megoldás. A jó ügyért harcolni kell, s ha valaki nem áll ki saját igazáért, a közöny bűnébe esik. Az ókori görögök is az egyik legnagyobb bűnnek tekintették, ha valaki nem veszi ki részét a közügyek gyakorlásából, ha nincs önálló gondolata.² Nincs tartózkodás, csak igenek és nemek állnak egymással szemben.

Ő az író első számú vendége, aki leghamarabb érkezik, s legtovább marad. Közben valamennyi vendéggel konfrontálódik. A vendéglátó mindent tud róla, talán többet is, mint saját maga. Elénk tárulnak a katona életének legjelentősebb fordulópontjai, s a megvilágosodás itt sem maradhat el. Zsoldosként kezdte pályáját, s részt vett a franciák oldalán a százéves háborúban. Persze talán nem világos előttünk, mi az, ami egy cseh vitézt arra készített, hogy idegen érdekekért hadba vonuljon. A válasz egyszerű: a zsold, az élet kockáztatásának bére. Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy Václáv Jásek hitt abban, hogy jó ügyért harcol, hogy az isteni Igazság a franciák oldalán áll. Zsoldosként ment francia honba, pénzért harcoló katonaként, majd egy mágiikus püspöki szónoklat hatására igazi keresztes vitézzé változott. „Az Isten a

¹ KÜRTI 1968, 7.

² Az ókori görögök őket nevezték idiotáknak.

franciák oldalán áll, és legyőzhetetlen az, akinek az Isten a pártfogója. Nem is a király az, aki viseli ezt a háborút, hanem maga az Isten, mutatkozzatok hát bátor férfiaknak, és biztos a győzelem.”³ Tehát az ő részvétele egyfajta kettős motiváció eredménye. Ezt diktálta számára a lelkiismerete és a józan esze egyaránt. Hit és fizetség.

A franciák melletti isteni Igazságba vetett hitét a balul elsült azincourt-i csata után veszítette el, számára akkor dőltek le végérvényesen a régi idollok, a kiválasztottnak hitt püspökök, egyháziak. „Álltam Azincourt falain, és néztem a két püspököt – és azután futottam a püspökömmel egyetemben, aki ezek szerint nem volt kiválasztott, csak annak mondta magát. Ha pedig mindenki az, aki annak mondja magát, honnan tudhatnám meg, hogy melyik közülük az igazi, és melyik hazudik? [...] ha mindkét püspök kiválasztottnak mondja magát – holott csak egyik az vagy egyik sem –, akkor miért engedi meg az Isten, hogy hamisan szóljon az egyik, vagy akár mind a kettő, és ekképpen becsapják az embereket, arról nem is beszélve, hogy a halálba küldik őket az Igazság nevében, holott az Igazság egészen más helyen van!”⁴

Václáv Jásek az eszme katonája. Azonban, hogy Sántánál se legyenek tisztán fekete és fehér karakterek, a huszita harcos figurája is megannyi változáson ment keresztül életében. Zsoldosként kezdte, életét pénzért kockáztatta. Majd megtért a francia seregeket megáldó püspök gyújtó szavai hatására, hogy aztán a vereséget látva kiábránduljon belőle. Szíve s elméje újra kinyílt. Hus követője lett, s fennen idézte a cseh prédikátor mondatait, amivel nyitottságát hangoztatta: „Semmi ne vezéreljen bennünket, mint szüntelen készen állni a változásra, ha jobbat és igazabbat foghat fel az elménk. Ne tétovázzunk odahagyni, mit igazságnak véltünk eddig, ha az igazabbról győzetünk meg elménk és lelkiismeretünk által.”⁵ Mégis, miután a kelyhesek⁶ oldalára állt, attól kezdve nem volt képes szívet és elméjét újra megnyitni. Vak gyűlölet ébredt benne a császáriakkal szemben. Ettől kezdve gyűlölte a fennálló feudális viszonyokat, s az általa igazságosnak vélt társadalmi rendért fogott fegyvert. A huszita tanokért pedig kész volt meghalni.

Akit nem lehet megmenteni

Az író második vendége arra az éjszakára egy megfáradt, öreg parasztember volt. Hányatott életére normális esetben senki nem figyelt volna fel. Egy szokványos emberről van szó: hétköznapi sorsról hétköznapi bűnökkel. Egy gyarló emberről, aki nem találta helyét a világban, egy emberről, akinek életét elkerülték az örömök. Egy emberről, aki sorra vesztette el gyermekeit. Egy emberről, aki mindenét életben maradt övéért áldozta.

³ SÁNTA 1973, 20.

⁴ SÁNTA 1973, 21.

⁵ SÁNTA 1973, 24.

⁶ A husziták egyik ágát hívták kelyheseknek. Nevüket onnan kapták, hogy a katolikus liturgia azon pontját támadták, amely szerint az eukarisztia során az egyszerű hívő kizárólag Krisztus testéből részesedik, véréből nem. A kelyhesek egyik fő követelése a két szín alatti áldozás volt.

Minden javát, élelmét, ruháját s a lelkét is. A lelkét is, mert ha lopott, sosem magáért, a családjáért tette. Eladta a lelkét, s aki egyszer eladja azt, sohasem lesz képes eszméért lángholni. Az egyszerű, tudatlan ember nem gondol a megfoghatatlan jövőre, a túlvilági létre, de még a földi Paradicsomra sem, mert nem bízik, nem bízhat benne, hogy bárki elhozhatja azt neki. Ez az ember kaszát vesz a kezébe, s nem kardot. Reggeltől estig, hétfőtől vasárnapig csak robotol, s e robotlét sajátos géppé formálja őt, lélek nélküli géppé. Munkával teremti elő az életben maradáshoz szükséges javakat. S ha ezt munkával nem tudja előteremteni, azonnal él a sors adta lehetőséggel, s ösztönösen, minden lelkifurdalás nélkül lop meg élő és holtat. Ez az ösztönlény rabolta ki holtában a délceg katonákat.

A találkozás során feltörő feszültség legfőbb forrása azonban mégsem ez a cselekedet volt. Václáv Jásek nem konkrétan azt a parasztot veti meg, aki meglopta őt, aki közös sírba tette fő ellenségével, hanem sokkal inkább a „magafaját”, azt, aki csak az egyszerű földi hívságokkal törődik, csupán materiális dolgok érdeklik, s nem lebegnek szemei előtt magasztos eszmék. Azt az embert, aki szűkül egész életében, s amikor esélye lenne sorstársaival együttmozdulni, beretesz az ajtót, ablakot, s távol tartja magát az eseményektől. A katona megveti a szolgalelkű parasztot, a szolgaságra ítélt s azt önként vállaló öregembert. „Hát micsoda ember vagy te? Te disznók mocska! Féltetted a rongy életedet, és mentél vissza a vackodra?! Hát nem sülsz ki a szemed? Azok ott fenn a hegyekben kardot, kaszát ragadnak, te pedig még a bendődet tömni? Hát micsoda gazfickó vagy te?”⁷

Azonban a szereplők csak elbeszélnek egymás mellett. „Tiborc panasza” nem jutnak el „Bánkig”, a katona nem képes átlátni, hogy a zsarnokság egy idő után egyszerűen kiöli a leginkább elnyomottakból a lázadás képességét, sokkal inkább a beletörődés marad az egyetlen járható út, az egyetlen életszerű magatartás. A társadalom nagy részét ezek a „Tiborcok” tették ki, s teszik ki ma is, akik sirámaikat újra és újra elpanaszolják, de sohasem képesek tenni ellene. „A bendőmet mondta? ... Hogy azt mentem volna megtömni? Azt mondom én erre magának, uram, eleget megéltem én az életben, hosszú esztendőket éltem én meg már ezen a földön, de hogy a bendőmet megtömhessem – olyat nem éltem, uram! [...] De nemcsak a bendőmet nem tömtem meg, uram – folytatta a paraszt. – Hanem semmit nem töltöttem kedvemre egész életemben. Hacsak a földet nem, mert azt megtöltöttem! Megtöltöttem egyik gyermekemmel a másik után. Hat véremből való gyermekkel, mert éhség és betegség vitte őket sorba! Azt töltöttem én: földet a gyermekekkel! De az én házamat csak a szegénység és az éhség töltötte, nem egyéb. A napjaimat meg az töltötte, hogy hajnaltól vakulásig húzzam az igát. A napokat meg azzal töltöttem meg, hogy színültig hordtam verejtékemmel és a két kezemnek a munkájával. Annyira, hogy csoda, ki nem csordult a sok verejtéktől, amit beléje hullattam!”⁸

Azonban ne gondoljuk ezt a magába roskadt parasztembert minden értelem nélküli ösztönlénynek! A magához való bölcsességével látja, hol az ő helye ebben

⁷ SÁNTA 1973, 53.

⁸ SÁNTA 1973, 53–54.

a társadalomban, s hogy milyen korlátokba ütközne, ha balsorsa ellen kívánna mozdulni. Továbbá, azt is látja, hogy a fényes jövő ígéretével operáló, majd egymásnak eső erők okozta pusztítás után az ország újjáépítése úgyszólván, a magafajta-
ra várna. „Úgy is van, uram! Mentek ellenük kardot és csáklyát emeltek ellenük... De a kincs, meg a kastély, a selyem meg a posztó és minden, ami porrá égett, emez vagy amaz gyújtotta is fel, kire várt ugyan, hogy újból előteremtessék? Kire várt a kastély, hogy újból felépítse, kire várt a fal, hogy újból összehordja? Szóni, hogy újra legyen posztó, kinek kellett volna, és kinek kellett? Követ hordani az új kastélyhoz, hogy legyen, mert anélkül nem mén a világ, kinek kellett volna? Búzá, hogy újra legyen, kinek kellett volna alája szántani és aratni aztán? Hogy újra meg-
legyen templom, kincs, selyem, szarvas, őz, madár, miből lett volna, uram, kinek a keze munkájából és kinek a fáradságából? Kinek kellett volna azt újra előterem-
teni? Mert hamarabb épül újfajta templom és újra kastély, minthogy az én vackom fölött a zsindelet kicserélhessem, nemhogy tágasabbá tehessem. Mert hamarabb került volna újfajta templom a régi helyére, ha már másképpen kell imádni az Istent, semhogy az én gyermekemnek egy falattal is több jutott volna. Mert hamarabb került volna újra aranyteríték az új isten új papjainak, semhogy az én asszonyom jobb táplálékot adhasson a kölykeinek, vagy hogy maga többet ehessen, hogy aztán a magzatját erőben szülhesse meg! Hamarabb került volna új pap, hogy tizedet szedjen rajtam, minthogy a kölyökre jobb rongy, melegebb öltözet kerüljön! Mert császári vagy huszita – mindegy énnékem! És mindegy énnékem a fegyver is meg a zászló, amivel meghalni hajtanának, mindegy, mert csak az én véretem veszi valahány, és haszna belőle énmagamnak soha nem kerül!”⁹

„A regény Lucifere”¹⁰: Angyal vagy ördög?

Eusebius. Így hívták az író harmadik vendégét. Domine Eusebius legatus de latere egy domonkos rendi szerzetes, egyházi előljáró, aki mint ilyen – ellentétben az előző két szereplővel – valamiképpen a hatalom megszemélyesítője, vagy legalábbis részese a hatalomnak, a hatalmi elitnek. E dominikánus atya majdhogynem tökéletesen mutatja be a hatalom Janus-arcú természetét. Mert milyen is ez a hatalom? Ez a hatalom velejéig korrump és hazug. Már nem hisz az eszmékben. A saját eszméiben sem. Önmaga figurázza ki azt az ideológiát, amely legitimálja hatalmát. S ha ez így van, joggal tehetjük fel a kérdést, mitől törvényszerű, hogy azok, akik a hatalom birtokában vannak, azt továbbra is megőrizték. Választ nem kapunk, legfeljebb a hatalom emberének viselkedéséből, a többiekhez való viszonyából következtethetünk arra, mitől oly’ természetes mégis, hogy egyesek gondtalanul élvezhetik az élet örömeit, mások pedig szolgálai módon vannak alávetve.

Eusebius egyszerűen más szférában mozog. Hol atyáskodó szeretettel inti nyugalomra a szemben álló két harcost, mintha ő lenne a megtestesült államhatalom, vagy éppen az egyház, Krisztus (azóta igencsak korrumpálódott) teste, aki Treuga

⁹ SÁNTA 1973, 56–57.

¹⁰ Olasz Sándor kifejezése. Vö. OLASZ 2003, 67.

Deit követel az egymást gyűlölő vendégektől, hol pedig „Oszd meg és uralkodj!”-játékot űzve ugrasztja egymásnak őket. Mindamellett ahhoz viszont túl magas szférában található, hogy az öreg paraszt legelemibb hétköznapi problémáit észrevegye, s azokra bármilyen választ is adjon. Vagy legalábbis úgy tesz, mint akihez nem érnek fel ezek az emberi sorsok. Eusebiusban a nemtörődomség testesül meg. Az eszmét, amely hatalmát támasztja alá, már maga sem hiszi. A hatalom öncélúvá válik, s az érte folyó harc mindent igazol. „Balga vagy! Nem beszéltem még neked a legnagyobb erényemről. Tanuld meg: aki semmiben nem hisz, az tud a leginkább lelkesedni, túllicítál még a gazdáin is! Nos, én nem hiszek semmiben – mert az ember, úgy gondolom, semmi számotokra, és mindaz, amit az emberi szív és lélek egyszerű örömet adhat – az én számomra tehát teljesen mindegy lett volna, akár az ellenkezőjét is tennem! Számomra Husz és a pápa, Zsigmond és Ziska egyformán ostoba. Bizony mondom, nem tértem volna ki előle, ha Zsigmondot kell a kelyhes zászló alá cipelnem vagy Ziskát vezetni Rómába... Ha már úgy hozta a sors, hogy lelkesek között nem maradhattam békén, csak ha magam is hitet választok: vagy hitet hazudok az ostobáknak!”¹¹

Eusebius figurája talán valamennyi közül a legösszetettebb. Hol Bacchus papjaként mutatkozik meg, s érzéketlennek tűnik, ahogyan a nyomorult parasztot igyekszik antik hozsannákra tanítani, hol elvakult mesterként kérkedik, miként tud vad huszitából lojális császári katonát nevelni, hogy aztán azonnal sutba is dobja a magasztos eszméket. Például szemére veti a huszita harcosnak, hogy a magafajta miatt áll lángokban a világ időtlen idők óta.

„Hát magatok vagytok, kik szerencsétlenné teszitek a földet! Paradicsomban élhetnétek, ha megelégedtetek volna azzal, amit az Isten vagy a természet nyújtott nektek: vadat az erdőben, gyümölcsöt a fán, tüzet a porontyaitoknak és állatok bőrét magatokra, hogy ne fázzatok! Talán boldogabbak vagytok azóta, hogy valamelyik átkozott közületek boldoggá akar tenni benneteket? Hisz egy kockát adok rázás nélkül tíz spanyol gurítás ellenében – és megnyerem –, ha nem öltök többet és aljasabbul, ha nem gyilkoltok többet és rafináltabbul, mint akkor tettétek, amikor először pottyantatok a földre, és az erdők vackaiban meg a hegyek barlangjaiban húztátok meg magatokat! Hiszen gondolni sem tudtok már egyébre, mint arra, hogy ki kit gyilkoljon ahhoz, hogy tisztességesnek tartsa őt a társadalmatok! S ezenkívül van-e törvény, amit igazán tiszteltek? Nem mentitek-e fel a gyermeket, ha megöli az apját – de magasztosabb eszménnyel hitelesíti a gyilkosságot?! Nem tereltek-e ártatlanokat, anyát gyermekével a tűzbe vagy a vágóhídra, csak mert valamelyik bolond gazember közületek úgy kívánja? És mi a vétküek? Nem tetszettek a gazembernek! Bizony mondom, még azt is megteszitek majd, hogy öltök, csak mert a másiknak barna a haja, a tiétek pedig szőke, vagy megfordítva! [...] És lassan annyi eszmény szerint fogtok élni és gyilkolni is egyúttal, ahányan vagytok, vagy ahány ország! Mit ország? Város, falu, kuckó – ahol meghúzzátok magatokat! Mert meghúzzátok bizony. Mert eddigelé csak a vadállatoktól féltetek, meg az ég viharaitól, de most magatoktól

¹¹ SÁNTA 1973, 98–99.

remegtek! Saját fajtátok elől bújtok még a föld alá is, pincék mélyébe, s még jó, amikor csak mástól féltek, mert lassan magatoktól is megijedtek! Lassan magatok vagytok féltő és megijesztő egyszemélyben [...] Nincs tisztességes ruhátok, de aranyak ezreiért készíttitek a szerszámokat, amivel ölni lehet aztán. Ölni – de nemhogy csupán az ellenségeiteket – azt is, aki megunván ocsmányságaitokat békén kívánna maradni köztetek, és nem ölt vasat a mellére, hogy öljön maga is, maga sem tudja, miféle okból, csak mert úgy parancsolják neki! És ha megundorodván magatokra hagy benneteket [...], akkor falkában üldözik! Akkor egyek vagytok mind az üldözésben, [...] akkor váll váll mellett loholtok orrotokat magasba emelve, hogy szimatoljátok a vér szagát, amit ontani készültök az ártatlanon!”¹²

Eusebius kritikája az egész emberiség kritikája. Nehéz nem észrevenni, miként köszönnek vissza ezekben a sorokban Sánta saját korának, a 20. századnak borzalmai: az önmagukat s a világot is elpusztító nagyhatalmak értelmetlen acsarkodása, amelyben az „aki nincs velünk, az ellenünk van”-elv dominál, s amely így nem tűr meg tartózkodó véleményt, arany középutat, nyugalmat, békét. Ráismerhetünk minden idők legértelmetlenebb s legmeggrázóbb mérsárlására, a holokausztra, amely során elpusztítandó ellenségnek bélyegeztetett meg mindenki, akinek más volt a „hajszíne”, aki nem volt „szőke” és kék szemű. Eusebius szavai rávilágítanak a 20. század második felének egyik leglényegbevágóbb társadalmi válságjelenségére is: a felvilágosodás korában megszületett önálló individuum teljesen gyökertelenné, végtelenül magányossá vált, a társadalom, mint a legnagyobb közösség felbomlott, s újra a természeti állapot köszöntött ránk. Hogy ezen igazság felismerése ellenére mégsem tekinthetjük Eusebiust pozitív hősnek, főként annak köszönhető, hogy az erős, de kétségkívül jogos kritika mellett nem képes világos értékrendet adni az emberiségnek, konkrétan a többi vendégnek. Az értéknélküliséget élvhajhászással leplezi, s ezzel kiváltja valamennyi szereplő ellenszenvét.

„A regény Lucifere, aki azt hirdeti, hogy »összesűrített lényegünk« a hazugság, ravaszkodás, képmutatás, a kortársak szemében egyértelműen negatív figurának minősült. Ma inkább úgy látjuk, megelőzte a korát. Az életnek mint áldozatot is igénylő vállalásnak a teljes elutasítása miatt akár századvégünk jellegzetes alakja is lehetne.”¹³

„Ötszáz évet adjatok!” – A jelen és a jövő konfliktusa

Jan Zsitomir érkezett utoljára. Ő volt az első vendég, Václáv Jásek legnagyobb ellenfele. Egymás életét oltották ki, s az ebből táplálkozó gyűlölet évszázadok alatt sem lankadt. Az író lakásába való meginvitalás után, a hajnali szeánszon ugyanott folytatták, ahol ötszáz évvel korábban abbahagyták. Az egyszer már szerepet cserélt két férfiú az általa elfogadott hatalom szemszögéből ütköztette érveit.

Zsitomir kezdetben egy diák volt, aki – vélhetően az egyetemen – ismerkedett meg Husz János tanaival, s ezt követően csatlakozott is a kelyhesekhez. Az előbbi

¹² SÁNTA 1973, 102–104.

¹³ OLASZ 2003, 67.

szakaszban említett Eusebius lelkes szónoklatára azonban megtért, s visszatért a katolikus akolba, hogy az újra felfedezett régi igazságért szálljon harcba. Eközben a korábban bemutatott Václáv Jásek pedig az elvileg isteni támogatásban részesülő franciák csúfos azincourt-i kudarcát látva döbrent rá arra, hogy nincsenek felkent királyok, Isten hangján megszólaló püspökök. Számára ott dőlt össze a régi rendbe vetett korlátlan hite. Jásek megtérésében szerepet játszott az akkor még huszita Jan Zsitomir is, aki ezt követően hagyta ott korábbi hitét. Az egymás életét többször keresztező két katona élet-halál harca elkerülhetetlen volt. Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, mit ér a hit, ha könnyen le lehet cserélni egy másikra? Vajon a ráció győzelmét jelenti, ha az ember meggyőzhető, ha képes a hit dolgában is fejlődést mutatni? Vajon alapvető természete az embernek az igazság állandó keresése, vagy árulásnak tekinthető, ha az ember revideálja álláspontját? Vajon a hit alakítja a státusunkat, vagy a status dönti el, miben higgyünk? Vajon a hitért, az igazságért, vagy Istenért harcolunk, vagy azért, mert ez alapvető emberi tulajdonságunk, s a vallás csupán ürügy arra, hogy felvétezzük magunkat?

Eusebius mindkettőhöz szólt keserédes és kétértelmű szavaival: „Te gondolkodjál el, derék házigazdám, és mondd meg nekem igaz lelkedre, ha ezek itt mindketten képesek voltak elcserélni hitüket, de nem képesek lemondani a köpésről [értsd: az egymás leköpéséről], akkor mi az, ami valójában lakozik a lelkükben?”¹⁴ – ezzel utalva arra, nem kell ahhoz hitbeli különbözőség, hogy megvessük a másikat, hogy elpusztítandó ellenségnek lássuk.

De kérdés az is, kit mi motivál arra, hogy fegyvert fogjon? Az egyik célja a világ megváltoztatása, a másiké a status quo fenntartása. Az egyik mindenképpen fegyvert fog, a másik pedig csupán reakcióként nyúl az erőszak eszközéhez. Eusebius vádja ellenére nem a vérszomj vezérli őket, azt mindketten károsnak tekintik, de szükségesnek tartják saját érdekeik eléréséért vagy fenntartásáért, s éppen ezért a másikat kárhoztatják, amiért a világ újra és újra lángba borul. Václáv Jásek és Jan Zsitomir öltre menő vitát folytatnak arról, hogy jogos-e a harc, a fegyveres felkelés, ha a társadalom nem képes orvosolni a legelesettebbek problémáit, s hogy miként kell kezelni a népet; érte élni, vagy uralkodni rajta, szebben fogalmazva: bölcsességgel vezetni őt?

Az első kérdéskörben Zsitomir azzal érvel, az emberiség legnagyobb problémája, hogy az alávetett társadalom türelmetlen, s nem várja meg, hogy a fennálló hatalmi elit közjót szolgáló programja beteljesedjen. Beindul egy ördögi kör, amely során a társadalom elnyomottjaiból szerveződve vagy rájuk hivatkozva egyes kalandorok véghezvisznek egy hatalomváltást. A magasztos célok tisztátlan politikai eszközök kísérik, s így a katarzisz, a megtisztulás elmarad, csupán egy uralmi struktúraváltás következik be, amely során az új elit átveszi a régi helyét, miközben a társadalom korábban is elnyomott rétegének ugyanaz jut osztályrészül, mint annak előtte: nyomor, bizonytalanság, nélkülözés, rabság. Emellett Zsitomir újra kifejezi lojalitását a hatalom felé, s mintegy a felvilágosult despoták nyelvén szólal

¹⁴ SÁNTA 1973, 125–126.

meg: „Hát akkor figyelj rám, te, akinek nem megy le a szájáról a nép neve! Rábíz-nád-e a gyerekre, hogy maga tegye boldoggá önmagát? Letennéd-e a gyerek kezé-be önmaga sorsát, hogy önmaga tegye boldoggá az életét? [...] Értelmes ember, aki tudja, hogy a nép és az értelem úgy különböznek egymástól, mint a gyermek és a bölcsesség! Mint a bolond és a megfontolás! [...] Aki a népet akarja boldogítani, és a nép által akarja tenni, az gazember vagy szemfényvesztő! Mert nem egyebet, de az emberi értelmet áldozza fel. Az ember sorsát jobbá tenni az értelem dolga! De vajon mennyire becsüli az értelmet az, aki kardot ragad, és kardot ragadtat? Aki azt mondja, hogy az ember – kard!”¹⁵

Jan Zsitomir és Václáv Jásek dialógusában az emberiség egyik legnagyobb di-lemméja tárul elénk. Ez a dilemma végigkísérte a történelmet, s a ma emberét is fog-lalkoztatja. Mi számít fontosabbnak? A szabadság vagy az anyagi jólét, a magasztos célokra épített élet vagy a létbiztonság? Hagyjuk magunkat a jobb jövő ígéretébe ringatni, vagy nézzük meg, hogy mi az, amit eddig elénk tárt az élet? Lehet-e szabad az ember, ha a gyomra üres? S lehet-e nyugodt az ember, ha a gyomra ugyan éppen megtelt, de ennek hallgatás az ára? Feláldozható-e a jobb jövő a „most” oltárán?¹⁶

„A nép éhes, és mert éhes, indulata van, és indulatában eladja minden idők boldogságát, hogy csak egyetlenegyszer jóllakhasson, és vérrel bosszulhassa meg a nyomorúságot. A nép, mert egyszerű vágyak vezetik, és mert éhes, nem lát túl a gyomra és a haragja parancsán. Eladja a szabadság legnagyobb lehetőségét – hogy néhány hónapig arra mehessen, amerre kedve tartja, és megtömhessen a hasát! Mondd meg nékem, hányszor kelt fel a nép a századokban az ostobaság parancsára, a gazemberek és a szemfényvesztők ösztönzésére, és hányszor veretett le, hányszor lopták ki a kezéből a forradalmat? Hányszor került nagyobb szolgaságba, mint amilyenben annak előtte volt? Felkel a nép, és leveretik! Micsoda értelem vagy micsoda logika ez?”¹⁷

Láthatjuk, tökéletes gondolatmenet. *Historia est magistra vitae*. Zsitomir való-ban levonja a történelem tanulságát, s ügyesen érvel a lassú, nyugodt és békés épít-kezés mellett, utalva az erőszak ördögi körének kártékonyására. „Mit tudsz te ebből? Annyi nekem a császár, mint magadnak Husz! De mondom: könnyebb a császár helyére ülni értelemmel, mint fegyverrel ledönteni a trónusáról! Ha közép-jük álltam, nem egyébért volt! Ezért! S hogy tőled megszabadítsam a földet! Tőled és a társaidtól, akik nem hagytok nyugalmat az időnek! Akik nem hagytok időt az időnek! Mert nem adtok békességet neki, hogy az értelem munkálkodhasson ben-ne! Az értelem fegyvere a szó – így hát idő kell neki! Ötszáz évet adjatok, és ma-gam ülök a császár helyébe! Háromszázat akár, de békében: és az értelem ül majd a gonoszság helyére! De micsoda örület évtizedenként vérbe borítani a földet, mit

¹⁵ SÁNTA 1973, 134–135.

¹⁶ Vasy Géza a következőkkel egészítette ki a gondolatmenetet: A huszita és a császári harcok egyaránt jót akarna, csak az egyik forradalommal, a másik reformokkal csele-kedne. A történelemben a huszizmus forradalma végül reformmá vált, s így maradt meg.

¹⁷ SÁNTA 1973, 135–136.

évtizedenként, évenként, hónaponként, naponként a világ valamely sarkában, és ölni, ölni szünet nélkül! És nem okulni: hogy semmire se jó!”¹⁸

Aki azonban nem a hatalomban van, s napról napra látja az esetek nyomorúságát, az nem tud évtizedeket, évszázadokat várni. Az ő szemszögéből az értelem éppen a lázadást diktálja. E két figura elbeszél egymás mellett, nem képesek megérteni a másikat, s gondolataik az éterben, a távoli jövőben sohasem keresztezik egymást, még akkor sem, ha Zsitomir egy pillanatra elfogadja Václáv Jásek érvelését.

A darab íróhősének, aki a sok vélemény meghallgatása után maga nem akar állást foglalni, azt mondja Václáv, hogy a leggyűlöletesebb mindenki között az, aki hallgat.¹⁹ Ez itt az író legnehezebb és legkegyetlenebb kritikája önmagával szemben, hiszen az illúzió tarthatatlanságát bizonyítja. Nem biztos, hogy egyértelmű lesz-e az, amit kimond, de meg kell nyilvánulnia. Az embernek kötelessége, hogy véleményt nyilvánítson.

Szintén érdekes probléma, hogy a regényben többször igencsak átalakulnak, sokszor ellentétükké változnak a vélemények. Václáv és Zsitomir egyenesen hitet cserél. Véleményem szerint a fentiek elsősorban azt bizonyítják, hogy Sánta hisz az emberek fejlődésében, átalakulásában, melyet tudomásul kell vennünk. Éppen emberségünkéből következik, hogy változunk, ha úgy látjuk, hogy a másik álláspont az igazabb. Másrészt a figyelmeztetés szándékát is érzékelhetjük, mely szerint legyünk türelmesek azokkal szemben, akik másképpen gondolkodnak. A regény két hőse a szó ereje, az értelem által győzetett meg, mégis mindkettő csak fegyverek által akar téríteni, ami megengedhetetlen.

A vita hevében voltaképpen az derül ki, hogy a négy magatartásmód értékeinek, tehát a forradalmi igazságkeresésnek, a józan értelemnek, az emberi boldogságnak és az áldozatos munkának együttesen kellene érvényesülnie: Vasy Géza találoán állapítja meg, hogy *Az áruló* négy szereplője valójában az emberi személyiség négy részre szakadását jelképezi.²⁰ Ehelyett mind a négy magatartásmód értékét lerontják a hozzájuk társuló történelmi bűnök: a fanatizmus, a közöny és a tehetetlenség. Az értékek és a bűnök szembesítése következtében alakul ki a felvonultatott történelmi magatartásformák írói kritikája, továbbmenve választ kap az a kérdés, hogy az író melyik ideológiával, melyik történelmi magatartással talál azonosságot, s a vitaregény négy hőse közül valójában ki az „áruló”. Ezt a kérdést a regénynek szinte valamennyi korábbi ismertetése és bírálata felvetette, általában azt hangoztatva, hogy Sánta Václáv forradalmi igazságtevését választja a négy magatartásváltozat közül.

Véleményem szerint ez a nézet nem eléggé megalapozott: a vitaregénynek az eddigiekben elemzett gondolatmenete ugyanis éppen arra utal, hogy mindegyik magatartásváltozat egyaránt képvisel értékeket és bűnöket, ezért valójában egyik sem fejezheti ki teljes mértékben az író világképét, ezt csak részértékeiknek szintézise tehetné meg. Egy kivétellel: mint már rámutattunk, a többiekhez képest egyedül a paraszt képviseli a humánus elemi értékeit: az emberi folytonosságot és

¹⁸ SÁNTA 1973, 142.

¹⁹ Vö. SÁNTA 1973, 161–162.

²⁰ VASY 1975, 129.

a fennmaradást. Ilyen módon ő nem is a vita résztvevője, inkább az érvek igazságtartalmának mértéke, abban az értelemben, hogy a többiek ideológiájának és magatartásának értéke vagy káros volta a vele történő szembesülés során derül ki igazán.

Ebből adódik az is, hogy az író – a történet zárójelenetében – a korábbi ismertetések és elemzések következtetésével ellentétben nem Václávot, hanem a parasztot tartaná életben, csakhogy ő időközben megszökött. Véleményem szerint igazat kell adnunk Kulcsár Szabó Ernőnek,²¹ illetve Vasy Gézának²² abban, hogy az „áruló” végül is Václáv,²³ a huszita, aki az erőszakos történelemcsinálás küzdelmei között szem elől tévesztette vállalkozásának eredeti célját, a vitaregény példázatos értelmű végjelenetében pedig szökni engedte a parasztot, mert ő akart életben maradni az író által felidézett árnyékalakok közül. „Az áruló hangsúlyos befejező részében csak egyetlen áruló van: a parasztot szökni hagyó Václáv. S a pontosan megfogalmazott cím nem is hagy kétséget afelől, hogy csak egyetlen regényalak az áruló.”²⁴

Sánta Ferenc elfogadja a forradalmi igazságtétel, az értelmes reformpolitika és a természetes életöröm értékeit, és elutasítja az erőszakos fanatizmus különféle változatait, illetve a cinikus közönyt. „A Václávot illető kritika ellenére a négy felvázolt magatartás közül az övével tud leginkább azonosulni az Író. Nemcsak a történelem valóságos logikájának megfelelő befejezés kényszere következtében. A négy életre-

²¹ KULCSÁR 1971, 156.

²² VASY 1975, 123–124.

²³ Ezzel szemben például Hermann István és Juhász Mária szerint a paraszt az áruló: „De hasonló a helyzet – mint határszituáció – Sánta *Húsz órát* követő regényében, *Az áruló*-ban is. Az áruló ebben az esetben nem más, mint az a szerencsétlen paraszt, akinek hat gyereke van, és aki öröklődik a császáriak és a husziták közötti harcban, s végül szükségképpen őt tartják mind a császáriak, mind pedig a táboríták árulónak.” HERMANN 1983, 238.

„S az igazi áruló – mindenesetre a paraszt, aki saját gyermekeit akarja felnevelni, s ezért hol az egyik, hol a másik táborot hagyja oda.” HERMANN 1969, 1291.

„De ezt a logikát – a mi értelmezésünkben – meg is lehet fordítani, s akkor azt az eredményt kapjuk, hogy nem Václáv, hanem a paraszt az áruló, aki megszökök annak az ügynek támogatása elől, amely az ő fölszabadítását tűzte ki célul. Az első verzió szerint így adott a forradalom, amely elárulja a népet, a másik verzió szerint viszont adott a nép, amely elárulja a forradalmat. Mindkét értelmezés számára szolgáltatott már példát a történelem. A forradalmakat állandóan fenyegeti az a veszély, hogy öncélúvá válnak, s elszakadnak tápláló talajuktól, a néptől. A ma élő nemzedékek számára ez közvetlen történelmi tapasztalat is, mert a dogmatizmus politikai gyakorlatában ez a veszély eléggé világosan manifesztálódott. Ugyanakkor az is igaz, hogy a nép, a legalul lévők tömege, a maga összességében sohasem nevezhető forradalminak, még a leginkább kiélezett történelmi pillanatokban sem. A népi passzivitás mindenkor a forradalmi kibontakozás gátjává lehet; a forradalom legnagyobb nehezéke az évszázadokig nyomorban és elmaradottságban tartott nép.” JUHÁSZ 1985, 95–96.

²⁴ VASY 1975, 124. – Ezt a gondolatmenetet támasztja alá az *Éjszaka* című dráma rendezői példányának címdala is. Eredeti, írógéppel írt – majd áthúzott – címként ugyanis „A bűnös” szerepel. Szintén olvasható a címdalalon a – kézzel írt – „Vétkesek közt cinkos, aki hallgat” idézet.

hívott alak közül mindenképpen Václáv a középponti. A paraszt után ő érkezik másodikként. Mindvégig jelen van, elsősorban ő szembesül mindenkivel. S nemcsak fantomtársaival, de magával az Íróval is. Václáv irányítóként vesz részt a beszélgetésben, ő a cselekvő erő. Mindenkit jellemez, értékkel, még magát az Írót is.”²⁵

Az egyszerű emberség, az emberi folytonosság képviselőjét, a parasztot azonban mindvégig a humánus letéteményesének, felemelését a történelem és a politika értelmének tekinti. Számos elemző a fentiek miatt a parasztot helyezi a középpontba: „A vitaregény központi figurája éppen ezért a paraszt: feléje irányul az író maradéktalan rokonszenve, és az ő sorsa ad értelmet a történelemről folyó polémiának.”²⁶

„Az áruló fő ellentmondása, fő mozgató konfliktusa nem a különböző ideológiák képviselői között, hanem az ideológia (bármilyen ideológia!) és az élet között rejlik. És ezt az életet Sánta Ferenc regényében – a normális, természetes, mindent akaró és senkire semmit nem kényszerítő életet – a paraszt képviseli. Ő az, aki őrzi és támasztja az emberi faj létét, életképességét, szellemi, alkotó lényegét. Az ő vállára nehezedik a legsúlyosabb, leghálátlanabb, ugyanakkor legemberibb feladat: szembeszállni a természettel, de szembeszállni azokkal az úri rendekkel is, amelyek ádázul harcolnak egymással, és mégis tőle, a paraszttól követelik meg, hogy erejét megfeszítve, akár beledögölve is, hozza helyre mindazt, amit ők tönkretettek, elpusztítottak, s amit ezentúl is tönkre fognak tenni, el fognak pusztítani.”²⁷

Bibliográfia

GUSZEV 2004

Jurij Pavlovics GUSZEV: Próféta saját hazájában. Sánta Ferenc Az áruló című regényéről. *Tekintet* 3. 2004, 28–36.

HERMANN 1969

HERMANN István: Irányzatok szimbiózisa. *Kortárs* 13/8. 1969, 1291–1297.

HERMANN 1983

HERMANN István: *Veszélyes viszonyok*. Budapest, Szépirodalmi, 1983.

JUHÁSZ 1985

JUHÁSZ Mária: *A realizmus változatai*. Budapest, Szépirodalmi, 1985.

KULCSÁR 1971

KULCSÁR Ernő: *Együtt*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács, 1971.

KÜRTI 1968

KÜRTI László: Éjszaka. *Film, Színház, Muzsika* 12/5. 1968.

²⁵ VASY 1975, 124.

²⁶ POMOGÁTS 1984, 370.

²⁷ GUSZEV 2004, 33–34.

OLASZ 2003

OLASZ Sándor: *Mai magyar regények*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.

POMOGÁTS 1984

POMOGÁTS Béla: Vitaregény a történelemről. Sánta Ferenc: *Az áruló. Literatura* 11/3. 1984, 365–370.

SÁNTA 1973

SÁNTA Ferenc: *Az áruló*. Budapest, Magvető, 1973.

VASY 1975

VASY Géza: *Sánta Ferenc*. Budapest, Akadémiai, 1975.